

Bosna i Hercegovina u NOR-u

Abdulah Sarajlić

Na tlu Bosne i Hercegovine odigrali su se najznačajniji događaji narodno-oslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda i narodnosti, i na njenoj teritoriji rješavani su i riješeni najkрупniji problemi od kojih je zavisio pobjedonosni ishod i njegova revolucionarna sadržina. Sticajem raznih okolnosti, BiH je postala za duže vrijeme središte oružane borbe, poprište najžešćih bitaka, sjedište najvišeg vojnog i političkog rukovodstva svih naroda Jugoslavije, i najznačajnije političke i vojne odluke u toku NOR donesene su u Bosni.

Na prvi pogled BiH je, zbog heterogenosti svog stanovništva, antagonizma i šovinizma koji su vladali u njoj, te privredne i kulturne zaostalosti bila najmanje pogodna za to. Istorijski naslijeđena, a između dva svjetska rata zbog aneksionističkih težnji velikosrpske i velikohrvatske buržoazije podgrijavana, nacionalna i vjerska netrpeljivost dostigle su, poslije kapitulacije, te divljanjem ustaških i četničkih elemenata, fantastične razmjere, što su njemački i italijanski fašistički okupatori veoma vješto raspirivali. S druge strane, geografski položaj Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslavije, topografski sklop zemljišta i vjekovna tradicija nudili su povoljne uslove za razvitak oružane borbe.

Nakon okupacije BiH je uključena u NDH, ali su u njoj ostale njemačke i talijanske snage koje su bile razdvojene demarkacionom linijom: Bosanski Novi — Sanski Most — Mrkonjić Grad — Donji Vakuf — Trnovo — Ustiprača — Rudo. Odmah po proglašenju NDH, Pavelić je pristupio formiranju domobranskih i ustaških oružanih formacija. U BiH su organizovana tri domobranska divizijska područja: Bosansko, Vrbasko i Jadransko sa 7 pješadijskih pukova, 2 žandarmerijska puka, 4 artiljerijska diviziona i 5 dopunskih bataljona. Pored toga, formirano je više ustaških bataljona, četa i vodova. U BiH su takođe bile 718. njem. divizija, i dijelovi talijanskih divizija Lombardia, Sassari, Bergamo, Marke, Pusteria, Taurinenze, Kačatori dele Alpi i Murče.

U takvim uslovima KPJ je narode BiH sa ostalim narodima Jugoslavije, pozvala na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, a za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Organizacija KPJ u BiH u to vrijeme

bila je malobrojna, ali organizaciono čvrsta i prekaljena, sa snažnim političkim uticajem u radničkoj klasi, siromašnom i srednjem seljaštvu, inteligenciji, i naročito u studentskoj i školskoj omladini. Bila je to prirodna socijalna baza na koju se KPJ oslanjala u pripremama za oružanu borbu, a koju je politikom bratstva i jedinstva među narodima BiH još više vezala za svoju političku liniju, nasuprot srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj buržoaziji, koje su se u međusobnom razračunavanju oslanjale na okupatora. U toku procesa oružane borbe u masama svih naroda BiH sazrijevala je svijest da je to jedini izlaz iz bezumlja i košmarnog stanja u koje je BiH poslije kapitulacije zapala. Neposredno poslije majskog savjetovanja KPJ, Pokrajinski komitet za BiH formirao je Vojni komitet u koji su ušli: Uglješa Danilović, Slobodan Princip i Mahmut Bušatlija. Zadatak komiteta je bio da rukovodi pripremama za ustanak. 13. jula, po dolasku Svetozara Vukmanovića, kojega je CK KPJ kao svog delegata uputio u Sarajevo, održana je sjednica PK na kojoj je formiran Vojni štab za BiH i imenovani oblasni vojni štabovi za Bosansku krajinu, Hercegovinu, Sarajevsku i Tuzlansku oblast.¹⁾

U međuvremenu su, gotovo na cijeloj teritoriji BiH, formirani oblasni, sreski i gradski vojni komiteti koji su preko partijskih i SKOJ-evskih organizacija i simpatizera prikupljali oružje, pripremali ljudstvo za partizanske odrede i narodu objašnjavali potrebu borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Prve borbe u BiH, na poziv KPJ, otpočele su 27. jula napadom ranije formiranih partizanskih grupa na Drvar, Oštrelj i Bosansko Grahovo. Uskoro, zatim, ustanak je buknuo u čitavoj Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni, a u Hercegovini su se borbe vodile još od juna. Nakon intervencije Italijana hercegovački ustanici su se povukli u zbjegove.²⁾ Ubrzo su se formirali ustanički centri u Drvaru, na Grmeču, Kozari, Janju, Romaniji, Birču, Ozrenu i Majeveci, odakle su se izvodile akcije na neprijateljska uporišta i komunikacije. Samo u Bosanskoj krajini početkom septembra bilo je 6.000 partizana. U Hercegovini su komunisti morali da ulažu velike napore da u pokolebanim masama organizuju najborbenije ljude i da ih ponovo, u drugoj polovini avgusta, povedu u borbu.

Ustanici su nizali uspjehe, a ustaničke jedinice su se omasovljavale, organizujući se u različite vojne formacije. Tek poslije savjetovanja u Stolicama, sve ustaničke jedinice u BiH reorganizovane su po jednoobraznoj formaciji u partizanske odrede. Krajem novembra na teritoriji BiH postoje sljedeći partizanski odredi: u istočnoj Bosni: Romanijski, Kalinovički, odred »Zvijezda«, Birčanski, Ozrenski i Majevički; u Hercegovini: Hercegovački odred; i u Bosanskoj krajini: 1, 2, 3. krajiški i Livanjski partizanski odred.

¹⁾ U vojnom štabu za BiH bili su Svetozar Vukmanović, Iso Jovanović i Boriša Kovačević. U oblasnim štabovima su bili: za Bosansku krajinu: Danko Mitrov, Osman Karabegović i Miljenko Cvitković; za Hercegovinu: Dr Safet Mujić i Mustafa Pašić, a kasnije i Miro Popara; za Sarajevsku oblast: Slobodan Princip i Hasan Brkić; za Tuzlansku oblast: Ivan Marković, Cvijetin Mijatović, Pašaga Mandžić, Todor Vujasinović i Josip Jovanović.

²⁾ Zbog ustaškog terora narod se u nekim krajevima još u maju i junu sklanjao u šume, a mjestimično je pružao i oružani otpor, naročito u Hercegovini. Ovaj otpor je krajem juna u nevesinjskom i gatačkom srezu prerastao u ustanak ugroženih srpskih masa koji se uskoro proširio na bilečki, stolački i trebinjski srez. Pred intervencijom Talijana početkom jula narod i ustanici su se povukli u planine u zbjegove.

Formiranjem odreda prestali su da postoje oblasni štabovi. Ali je, poslije savjetovanja u Glavnom štabu na Romaniji, ponovo formiran Operativni štab za Bosansku krajinu. Za rukovođenje svim partizanskim odredima, poslije savjetovanja u Stolicama, Štab NOPO za BiH reorganizovan je u Glavni štab, a za njegove članove su imenovani: Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip, Osman Karabegović, Kosta Nađ i Uglješa Danilović.

Imajući pred očima jasno koncipirane ciljeve, rukovodstvo NOP-a u BiH, uporedo sa razvijanjem oružane borbe, organizovano je radilo na uređenju pozadine na oslobođenim teritorijama. Formirana je narodna vlast i razvijen rad društveno-političkih organizacija.

Od prvih dana oružane borbe razni reakcionarni elementi i ostaci srpske buržoazije, plašeći se razmaha ustanka i porasta ugleda i uticaja KPJ u masama, širili su propagandu o preuranjenosti ustanka i podgrijavali šovinističke strasti ustanika i srpskih masa prema hrvatskom i muslimanskom narodu i tražili mogućnosti da uspostave kontakt sa njemačkim i italijanskim okupatorima, izražavajući im svoju lojalnost. Uporedo s time u krajevima gde je uticaj KPJ bio slabiji, formirali su četničke odrede i usmjeravali ih na borbu protiv stanovništva hrvatskih i muslimanskih sela, umjesto protiv okupatora. Tako se KPJ našla u situaciji da se morala boriti ne samo protiv okupatora i ustaša nego i protiv ovih četničkih elemenata kojih je bilo i u partizanskim jedinicama.

Ustaške i domobranske jedinice su reagirale na ustaničke akcije, preduzimajući ofanzivne poduhvate u raznim krajevima, ali su u tome imale malo uspjeha, osim što su spalile desetine sela, a hiljade staraca, žena i djece pobile. Prema izvještaju generala Rumlera, ustaše su, samo u Bosanskoj krajini od početka ustanka do kraja avgusta, ubile oko 10.000 ljudi, žena i djece. Zbog toga su predstavnici vlasti NDH pozvali njemačke i italijanske gospodare da im pomognu u gušenju ustanka. Radi primjera spomenućemo odziv italijanskih fašista, koji su na osnovu sporazuma sa NDH, zaključenog 26. avgusta, pristupili posjedanju tzv. Druge (demilitarizovane) i Treće zone u kojima se ustanak snažno razbuktao. Pripremajući se za ovaj poduhvat, italijanski okupatori su se povezali sa četničkim elementima koji su pred ustaškim pokoljima izbjegli u Dalmaciju i Boku, a preko njih i sa onima koji su se nalazili na oslobođenoj teritoriji ili čak u ustaničkim jedinicama, kao što su bili pop Momčilo Đujić, Brane Bogunović, Lazo Tešanović, Uroš Drenović i dr. i da preko njih rade na razbijanju ustaničkih snaga. Poslije toga, pristupili su posjedanju pomenutih zona divizijom Sassari i 26. pp divizije Bergamo. Italijani su lako ušli u Bosansko Grahovo, a 25. septembra, nakon višednevnih, teških borbi i u Drvar. Do polovine oktobra okupirali su cijelu Drugu i Treću zonu. Gubitak slobodne teritorije i aktivnost četničkih elemenata doveli su do kolebanja i djelimičnog osipanja ustaničkih jedinica. Uz velike napore partijskih organizacija i vojnih štabova održali su se partizanski odredi oko Drvara, Bosanskog Petrovca i u Podgrmeču, dok je u Janju, Plivi, Ključu i Livnu ostalo samo jezgro ustaničkih snaga. U oktobru i novembru su počeli stizati i oficiri koje je upućivao Draža Mihailović da pomognu u razbijanju partizanskih i učvršćenju četničkih jedinica. Međutim, i partijska organizacija je sa partizanskim štabovima, uporedo sa provođenjem zaključaka Savjetovanja u Stolicama, preduzela mjere za učvršćenje partizanskih odreda.

Razbijački rad četničkih elemenata, uz podršku emisara Draže Mihailovića, osjetio se i u istočnoj Bosni i Hercegovini. Nasuprot tome, rukovodstvo ustanka u BiH ulagalo je velike napore da obezbijedi jedinstvo ustaničkih redova, pa je 1. oktobra sklopilo ugovor sa predstavnicima četnika o formiranju zajedničkog operativnog štaba partizanskih i četničkih odreda Bosne koji je trebalo da rukovodi zajedničkim operacijama jednih i drugih odreda, ne miješajući se u unutrašnju organizaciju. Ali se četničke starješine nisu pridržavale ovog sporazuma, već su odmah poslije potpisivanja sporazuma, podstaknuti teškom situacijom u koju su zapali partizanski odredi u Srbiji u toku i po završetku tzv. prve neprijateljske ofanzive, pojačali razbijačku propagandu, koja je krajem 1941. god. dovela do osipanja nekih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni.

I pored svih teškoća i kolebanja, partizanski odredi u BiH su rasli. Posljednjih dana decembra na teritoriji BiH bilo je deset partizanskih odreda sa oko 18.200 boraca. Kakvu su borbenu aktivnost razvijali ovi odredi, najbolje se vidi iz činjenice da su 1. januara 1942. držali u svojim rukama u okviru oslobođenih teritorija 9 gradova i varošica (Vlasenica, Srebrenica, Lopare, Sokolac, Olovo, Trnovo, Rudo, Bratunac i Skender Vakuf), pored mnogih drugih koji su u toku 1941. god. bili oslobođeni, ali ih je u to vrijeme neprijatelj bio ponovo zaposjeo.

Dolazak Vrhovnog štaba sa 1. proleterskom brigadom otvorio je proces stabilizacije partizanskih jedinica, naročito u istočnoj Bosni, ali ga je uskoro prekinuo početak tzv. druge neprijateljske ofanzive, koja je imala vrlo teške posljedice na neke partizanske odrede u istočnoj Bosni, naročito na Romanijski partizanski odred. U toku ove ofanzive Vrhovni štab je donio odluku da od razočaranih četničkih jedinica, koje su u toku ofanzive napustili njihovi komandanti, formira dobrovoljačke odrede. Željelo se da se time ostvari još šira platforma i da se prihvate hiljade seljaka, u prvom redu iz četničkih odreda u istočnoj Bosni, koji su se zbog izdaje rukovodstva počeli osipati. Od januara do marta formirano je ukupno 7 NO dobrovoljačkih odreda (Jahorinski, Fočanski, Drinski, Rogatički, Vlasenički, Srebrenički i Krajiški) i desetak dobrovoljačkih bataljona u okviru partizanskih odreda. Zbog kratkog interevala do početka treće neprijateljske ofanzive nisu mogli biti prevaspitani ovi borci, pa su se ovi odredi, usljed teške situacije na početku nove ofanzive, u aprilu 1942. god., najvećim dijelom raspali.

Još krajem decembra 1941. god. Vrhovni štab je stavio u zadatak Glavnom štabu NOPO Bosne i Hercegovine da pristupi stvaranju čvrstih pokretnih jedinica u partizanskim odredima koje bi bile glavni oslonac u borbi protiv četničkog uticaja i poslužile kao jezgro budućih brigada koje će se formirati na teritoriji BiH. U vezi s tim 13. marta formiran je 1. istočnobosanski udarni bataljon, krajem marta 2. udarni, a polovinom maja 3. udarni bataljon, od kojih je trebalo da se formira 3. bosanska proleterska brigada.

Period formiranja udarnih bataljona u istočnoj Bosni podudara se sa procesom teške krize, izazvane četničkom izdajom i pučevima koje su četnici izvodili u pojedinim partizanskim odredima poslije tzv. druge i naročito u toku tzv. treće neprijateljske ofanzive. U tom periodu raspali su se dobrovoljački odredi i razbijeni svi partizanski odredi, izuzev Birčanskog, tako da je na teritoriji istočne Bosne, poslije odlaska Vrhovnog štaba sa grupom proleterskih brigada u Bosansku krajinu, ostala samo Grupa udarnih bataljona,

Birčanski NOP odred i manje grupe boraca i političkih radnika na čitavoj teritoriji istočne Bosne.

Nasuprot ovakvom razvoju događaja u istočnoj Bosni, u Hercegovini je ustanak od januara do polovine maja 1942. godine doživljavao snažan uspon. U ovom periodu formirano je ukupno 8 udarnih i 14 terenskih bataljona, koji su bili u sastavu Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog odreda. Oni su postizali velike uspjehe u borbi protiv Italijana, ustaša, domobrana i četnika, stvorivši prostranu slobodnu teritoriju i sabivši Italijane, ustaše, domobrane i četnike u veće garnizone.

Međutim, u toku tzv. treće ofanzive, za koju su u Hercegovini Italijani koncentrisali velike snage (oko 3 divizije), zatim usljed razorne četničke propagande i zbog političkih i vojničkih grešaka rukovodstva u Hercegovini, nastupila je, od polovine maja pa do polovine juna, opšta kriza koja je imala još teže posljedice nego u istočnoj Bosni. Od svih 22 bataljona sa nekoliko hiljada boraca, ostalo je svega oko 300 partizana od kojih je formiran Hercegovački odred, i Konjički bataljon sa oko 300 boraca, čija teritorija, u toku treće ofanzive, nije bila zahvaćena operacijama. Ova kriza je bila utoliko teža po svojim posljedicama, što je preostala grupa hercegovačkih partizana morala pod pritiskom udruženih italijansko-četničkih snaga da napusti teritoriju Hercegovine.

Početkom 1942. god., na teritoriji Bosanske krajine i centralne Bosne dolazi, s jedne strane, do omasovljenja partizanskih jedinica, a s druge, do širenja četničkog uticaja i sve tješnjeg povezivanja četničkih elemenata sa italijanskim okupatorima, pa i sa ustašama.

Poslije oblasnog vojno-političkog savjetovanja u Skender Vakufu, formirani su, u toku februara, 4. i 5. krajiški partizanski odred. Tako je poslije reorganizacije na teritoriji Bosanske krajine i centralne Bosne, početkom marta, bilo pet krajiških partizanskih odreda. I to: 1. krajiški NOP odred koji je operisao na širem području planine Grmeč, 2. krajiški NOP odred na Kozari, 3. krajiški NOP odred na teritoriji između D. Vakufa, Jajca, Mrkonjić Grada, Ključa, Glamoča i Kupresa, 4. krajiški NOP odred između Prnjavora, Banja Luke, Manjače, Skender Vakufa i Teslića, i 5. krajiški NOP odred između Krnjeuše, Bihaća, Drvara, Bosanskog Grahova, Prekaje i Bosanskog Petrovca.

U drugoj polovini marta, po naređenju Glavnog štaba za BiH, formiran je u Čelincu Proleterski bataljon, koji je trebalo da se prebaci u istočnu Bosnu u sastav 3. (bosanske) proleterske brigade, koja je trebalo da se formira.

U to vrijeme na teritoriji 4. krajiškog odreda odigrali su se vrlo značajni događaji, koji su ugrozili opstanak ovog Odreda i onemogućili da se Proleterski bataljon sa ove teritorije prebaci u istočnu Bosnu. Povezavši se sa okupatorom i ustašama od kojih su dobijali naoružanje, četnici su znatno ojačali i svojom propagandom podrili neke jedinice 3. i 4. krajiškog odreda i otpočeli napade na preostale jedinice odreda i na Proleterski bataljon. Uvidjevši da se ovim jedinicama ne može oduprijeti četnicima, Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je, u drugoj polovini marta, štabovima 1, 2. i 5. krajiškog odreda da formiraju dva snažna udarna bataljona i da ih upute na teritoriju 4. krajiškog odreda za borbu protiv četnika.

U toku aprila pomenuti udarni bataljoni razbili su četnike na Manjači i 1. maja na ovom terenu formiran je 6. krajiški partizanski odred »Zmijanje«.

U međuvremenu su četnici u drugim krajevima centralne Bosne napadali jedinice 4. krajiškog odreda. Da bi ih osujetili u tome, upućeni su Kozarski udarni i Proleterski bataljon prema Skender Vakufu, Jošavci i Maslovarama, čisteći uz put četnike, ali time nisu postignuti odlučujući rezultati. Potom je Proleterski bataljon otišao u prnjavorski kraj, a Kozarski udarni bataljon na Kozaru.

Neposredno zatim Italijani i domobrani otpočeli su jakim snagama napad na slobodnu teritoriju 1, 2. i 5. krajiškog odreda i postigli značajne uspjehe. U tako teškoj situaciji Operativni štab je odlučio da jedinicama 1. i 2. krajiškog odreda napadne Prijedor, da na taj način demonstrira snagu krajiških partizana i podigne moral naroda i vojske. Napad je izvršen noću 15/16. maja, a posljednja uporišta su očišćena 16. maja na večer. Bila je to velika pobjeda krajiških partizana. Pored velikog broja poginulih, zarobljeno je 1.300 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 1.200 pušaka, 15 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 5 minobacača, 2 haubice i mnogo druge opreme. Prijedor je bio do tada najveći garnizon koji su savladali jugoslovenski partizani.

Nakon oslobođenja Prijedora formirana je, 21. maja u selu Lamovita, 1. krajiška NOU brigada od Udarnog bataljona 1. i 5. krajiškog odreda i dva bataljona 2. krajiškog odreda. Time je otpočeo proces stvaranja proslavljenih krajiških brigada. Kao značajan događaj treba spomenuti da su se, 23. maja, spustila na oslobođenu teritoriju dva domobranska aviona kojima su pilotirali Franjo Kluz i Rudi Čajavec. Oni su narednih dana izvršili više borbenih zadataka. Bio je to, u stvari, začetak naše avijacije.

U međuvremenu, nakon povlačenja udarnih bataljona, četnici su produžili da razbijaju preostale jedinice 4. krajiškog odreda. Takođe su pojačali pritisak na Proleterski bataljon koji je, vodeći svakodnevne borbe, zapao u vrlo tešku situaciju. Najzad su ga udružene njemačko-ustaško-četničke snage opkolile na Motajici. Prilikom proboja, 6. juna, poginulo je i zarobljeno 105 boraca, među kojima komandant i komesar bataljona. Ostali dio bataljona, 14. juna, prebacio se preko Save u Slavoniju, gdje je ostao sve do jeseni 1942, kada se vratio u Bosnu.

10. juna udružene neprijateljske snage, jačine oko 35.000 Nijemaca, domobrana, ustaša i četnika, otpočele su poznatu ofanzivu na Kozaru, na kojoj se tada nalazilo oko 3.000 naoružanih boraca 2. krajiškog odreda. Borbe su trajale oko mjesec dana, sve do proboja dijela snaga 2. krajiškog odreda iz obruča. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Pored velikog broja poginulih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, uništeno je 11 tenkova, zaplijenjeno preko 2.500 pušaka, oko 200 puškomitraljeza, 24 minobacača i velike količine municije i druge opreme. I gubici partizana bili su vrlo teški: oko 1.700 mrtvih, ranjenih i nestalih, ubrajajući tu i oko 500 ranjenika koje je neprijatelj zarobio i poklao. Prilikom proboja, zbog slabe organizacije, sve snage i izbjeglice nisu uspjele da se izvuku iz obruča. Probio se samo Udarni i 1. bataljon i oko 10.000 izbjeglica sa teritorije 1. bataljona. Ostale snage, ranjenici i izbjeglice, ostali su na Kozari. Jedinice su se razbile u manje grupe i manevrisale po Kozari. Neprijatelj je zarobio i pobio oko 500 gore pomenutih ranjenika, a oko 60.000 izbjeglica i stanovnika kozarskih sela odveo u logore.

Odmah po povlačenju neprijatelja Odred se prikupio i od preostalih snaga formirana su tri bataljona koji su brojali 750 boraca, 650 pušaka, 35

puškomitraljeza i još oko 50 preživjelih ranjenika. U ovaj broj nije uračunat Udarni bataljon i većina 4. bataljona koji su 2. avgusta uključeni u 2. krajišku brigadu, koja je tog dana formirana.

Iz ovog kratkog pregleda vidi se da su NO pokret i gotovo sve partizanske jedinice u BiH preživljavali u prvoj polovini 1942. duboku krizu koja je bila prouzrokovana prije svega četničkom izdajom i njihovim prelaskom na stranu okupatora i ustaša. Kriza u istočnoj Bosni počela je tzv. drugom ofanzivom i trajala je do u jesen 1942. god., tačnije do razbijanja četničke grupacije na Maleševcima, 28. novembra 1942. od strane 6. istočnobosanske brigade. U toku te krize od 6 partizanskih odreda u čijem sastavu je početkom 1942. god. bilo oko 7.300 boraca i 7 dobrovoljačkih odreda ostao je samo Birčanski NOP odred i Grupa udarnih bataljona istočne Bosne. Zahvaljujući visokoj svijesti boraca Grupe udarnih bataljona, kriza je prebrođena i u jesen 1942. ustanak u istočnoj Bosni doživljava svoj ponovni uspon.

U Hercegovini kriza je nastupila u toku treće ofanzive, koja je u kratkom roku od mjesec dana (od polovine maja do polovine juna) učinila da se situacija potpuno izmijeni. Od osam udarnih i četrnaest terenskih bataljona sa nekoliko hiljada boraca, ostao je Hercegovački NOP odred i Konjički bataljon sa ukupno oko 600 boraca, koji su morali za duže vrijeme da napuste Hercegovinu.

U centralnoj Bosni i na Manjači, kao i u jedinicama 3. i 4. krajiškog odreda nastupilo je snažno previranje i povezivanje četnika sa okupatorom i ustašama. Intervencija Proleterskog i nešto kasnije dva udarna bataljona nije mogla da zaustavi krizu: 4. krajiški odred je gotovo potpuno razbijen, gotovo dvije trećine boraca Proleterskog bataljona je izbačeno iz stroja, a dva bataljona 3. krajiškog odreda prešla su na stranu četnika. Međutim, 1, 2. i 5. krajiški odred uspješno su se oduprli nastrtajima četničke propagande. Oslobođenjem Prijedora i formiranjem 1. krajiške brigade, NO pokret je u Bosanskoj krajini izvojevao definitivnu prevagu, tako da ni onako teška situacija kakva je nastupila za vrijeme Kozarske ofanzive nije mogla da pokoleba vjeru masa u konačnu pobjedu.

Polovinom 1942. godine na teritoriji BiH desio se još jedan krupan događaj koji je imao dalekosežne pozitivne posljedice na dalji razvoj NO pokreta ne samo u BiH nego i u Hrvatskoj i Sloveniji. Naime, 24. juna Vrhovni štab je odlučio da sa četiri brigade (1. i 2. proleterskom, 3. sandžačkom i 4. crnogorskom) krene u Bosansku krajinu. Prebacivši se, početkom jula, preko pruge Sarajevo—Mostar, koju su temeljito razrušile, ove brigade su oslobodile Konjic, Prozor, Livno, Duvno, Aržano, Šujicu, Gornji Vakuf i, spojivši se sa krajiškim i hrvatskim jedinicama, oslobodile prostranu teritoriju u zapadnoj Bosni i Dalmaciji, koja se zatim spojila sa slobodnom teritorijom u Lici, Kordunu i Baniji u jedinstvenu cjelinu. Time su stvoreni uslovi za još šire angažovanje masa u NO pokretu i stvaranje novih jedinica.

Od tada se u BiH odvija neprekidan proces formiranja udarnih brigada koje će uz brigade formirane u drugim krajevima Jugoslavije poslužiti kao osnova za stvaranje NOVJ. Do kraja 1942. godine na teritoriji BiH formirano je ukupno deset udarnih brigada.³⁾

³⁾ 1. krajiška (formirana 21. maja), 6. istočnobosanska (2. avgusta), 10. hercegovačka (10. avgusta), 2. krajiška (2. avgusta), 3. krajiška (27. avgusta), 4. krajiška (1. septembra), 5. krajiška (22. septembra), 6. krajiška (14. oktobra), 7. krajiška (27. decembra) i 8. krajiška (28. decembra). Početkom decembra obnovljen je i Majevički NOP odred.

Imajući pred očima jasnu koncepciju o stvaranju NOVJ, Vrhovni štab je u novembru pristupio stvaranju divizija i korpusa. Naredbom Vrhovnog štaba broj 88 od 1. novembra 1942, formirana je 1. proleterska NOU divizija u čiji je sastav ušla i 3. krajiška brigada, a Naredbom broj 90 od 9. novembra formirana je 3. NOU divizija u koju je uključena i 10. hercegovačka brigada. Istog dana, tj. 9. novembra, Naredbom broj 93, formiran je 1. bosanski NOU korpus i 4. i 5. krajiška NOU divizija u čiji su sastav one uključene. U vezi s tim, 20. novembra, promijenjen je naziv Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije u: Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

5. decembra štab 1. bosanskog korpusa formirao je 1. artiljerijski divizion od tri baterije sa po dva topa.

Formiranjem 1. bosanskog korpusa prestala je potreba za postojanjem Operativnog štaba za Bosansku krajinu i on je rasformiran.

Iz ovog pregleda napora KPJ za stvaranje oružane sile ustanka u BiH može se zaključiti da je, u izvanredno teškim okolnostima, u periodu osamnaestomjesečne borbe, KPJ izvojevala istorijsku pobjedu stvaranjem regularnih jedinica revolucionarne Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u borbi protiv nadmoćnijih neprijatelja njemačko-italijanskih okupatora, ustaških i četničkih izdajnika, a isto tako i protiv stihije i malodušnosti koje su se na svoj način suprotstavljale razvitku ustanka. I pored svih teškoća, ofanziva nadmoćnih neprijateljskih snaga, izdaja, kriza u koje su zapadale partizanske jedinice u pretežnom dijelu BiH, NOP BiH ih je, zahvaljujući u prvom redu besprimjernom zalaganju kadrova KPJ, uspješno prebrodilo.

Krajem 1942. god. na teritoriji BiH postojale su čvrste regularne jedinice uz partizanske odrede koji su se i dalje zadržali i koje neprijatelj nije mogao razbiti iznutra, niti uništiti u svojim, u narednom periodu rata, više puta ponovljenim ofanzivama. Na kraju godine, na teritoriji BiH, u svim pomenutim jedinicama, osim nekih manjih, koje, zbog prostora, nisam naveo, bilo je preko 11.000 boraca. Ovo brojno stanje manje je od onog krajem 1941, ali zbog neuporedivo višeg kvaliteta, čvršće organizacije i većeg iskustva, one su imale mnogo veću udarnu sposobnost od partizanskih odreda krajem 1941. godine.

Stvaranjem regularnih jedinica NOVJ, velikih slobodnih teritorija na kojima su funkcionisali organi narodne vlasti i širenjem političkog uticaja u masama, ne samo u BiH, stvoreni su uslovi i za formiranje AVNOJ-a kao najvišeg političkog organa svih naroda Jugoslavije, koje je na svom Prvom zasjedanju u slobodnom Bihaću kao takvo oformljeno 26. novembra 1942, a koje je na Drugom zasjedanju, 29. novembra 1943. u Jajcu, preraslo u vrhovni predstavnički i zakonodavni organ naroda Jugoslavije.⁴⁾

Ali od tada, pa do kraja rata, narodi BiH nisu bili pošteđeni od novih teškoća, žrtava i iskušenja. U narednoj ratnoj, 1943. godini, na teritoriji BiH, okupatorske snage, ustaše i četnici preduzeli su tri velike ofanzive, i više manjih, protiv jedinica NOVJ, u kojima su stanovništvo BiH i jedinice NOVJ

⁴⁾ U toku 1942. godine na teritoriji BiH bili su oslobođani sljedeći gradovi i veća mjesta: Foča, Čajniče, Goražde, Kozarac, Prijedor, Ljubija, Bosanski Petrovac, Kulen-Vakuf, Bosanska Krupa, Drvar, Kreševo, Konjic, Ostrožac, Gornji Vakuf, Glamoč, Prozor, Šujica, Duvno, Ključ, Livno, Posušje, Mrkonjić-Grad, Fojnica, Jajce, Sanica, Bihać, Cazin, Kotor-Varoš, Bosansko Grahovo.

podnijele teške patnje i velike žrtve, ali nisu klonule i izašle su kao pobjednici.⁵⁾

Oslobodjenje prostrane teritorije u zapadnoj Bosni, Lici, Baniji i Kordunu, stvaranje NOVJ i formiranje AVNOJ-a, što je veoma snažno odjeknulo u zemlji i inostranstvu, nagnalo je njemačko-italijanske okupatore, ustaše i četnike da preduzmu veliku, tzv. 4. neprijateljsku ofanzivu za uništenje slobodne teritorije, tzv. »Titove države« i partizanskih jedinica na njoj. U veoma teškim borbama, od 20. januara do polovine marta, neprijatelj se probio na slobodnu teritoriju i opkolio naše jedinice, ali nije uspio da ih uništi. Poslije sjajnih pobjeda kod Prozora, Gornjeg Vakufa i u dolini Neretve, Glavna operativna grupa⁶⁾ se probila u istočnu Hercegovinu (gdje su ponovo vodile borbu manje partizanske grupe), jugoistočnu Bosnu i zatim u Sandžak i Crnu Goru, a 1. bosanski korpus, poslije teških borbi u Bosanskoj krajini i golgote na Grmeču i Šator Planini, probio se u pozadinu neprijatelja i ponovo stvorio prostranu slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni, gdje se u proljeće 1943. formiraju dvije nove divizije (10. i 11) i Drugi bosanski korpus.

I novi pokušaj neprijatelja da uništi Glavnu operativnu grupu, kojoj su se priključile 6. istočno-bosanska i 15. majevička brigada iz istočne Bosne, u tzv. petoj neprijateljskoj ofanzivi, i pored veoma teških gubitaka koje je ona podnijela, nije se završio kako je neprijatelj želio. Nakon jednomjesečnih (od 15. maja do 15. juna) krvavih borbi i natčovječkih napora, Glavna operativna grupa se probila u istočnu Bosnu i, prešavši u ofanzivu, oslobodila Han Pijesak, Srebrenicu, Bratunac, Vlasenicu, Zvornik, Olovo, Kladanj i više drugih mjesta, izbivši dijelom snaga u dolinu Spreče i prema Tuzli. Time su, pošto je kriza ustanka u istočnoj Bosni već bila preovladana sopstvenim snagama krajem 1942. god., stvoreni još povoljniji uslovi za naglo jačanje postojećih i formiranje novih brigada i prve istočno-bosanske divizije — 17. NOU divizije (2. jula).

Odmah poslije proboja na Zelengori 10. hercegovačka brigada je upućena u Hercegovinu sa zadatkom da ponovo pokrene hercegovačke mase u borbu. Početkom avgusta, Vrhovni štab je poslao 2. proletersku diviziju u Crnu Goru, a on se sa 1. proleterskom divizijom prebacio u Bosansku krajinu, gdje se povezao sa krajiškim jedinicama, oslobodivši desetak gradova.

U vrijeme kapitulacije Italije situacija u Bosni i Hercegovini bila je povoljna. Borbe su se vodile na čitavoj teritoriji i na sve strane širile su se oslobodne teritorije. Sama kapitulacija Italije veoma je pogodovala definitivnoj pobjedi NOP-a u BiH i vojnički i politički. Nijemci su svoje glavne snage prebacili na jadransku obalu, što je dobro došlo jedinicama NOVJ. Treći bosanski korpus oslobodio je Tuzlu (2. oktobra), stvorio veliku slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni i formirao nove jedinice. U stvari, cijela istočna Bosna, osim Brčkog, Sarajeva i gradova u dolini r. Bosne, bila je

⁵⁾ U četvrtoj ofanzivi, pored 3.500 ranjenika, povlačilo se i oko 42.000 stanovnika-izbjeglica, od čega samo sa teritorije Bosanske Krajine oko 10.000 ljudi, žena i djece. Od tog broja od neprijateljske avijacije, artiljerije, terora, zime, gladi, natčovječkih napora i bolesti, stradalo je više od dvije trećine, ili tačnije 6.348 lica: 3.370 ubijenih, 1.772 zarobljenih i nestalih i 1.256 teško premrzlih. (Vlado Stojanović: *Zbjegovi naroda na područjima zahvaćenim operacijama »Vajs« i »Švarc«, saopštenje na simpozijumu »Neretva — Sutjeska 1943«).*

⁶⁾ Glavnu operativnu grupu sačinjavale su: 1. i 2. proleterska divizija, 3. NOU divizija, 7. banijska i 9. dalmatinska divizija. U njenom sastavu bile su i 3. krajiška, 7. krajiška i 10. hercegovačka brigada.

oslobođena. U isto vrijeme 1. proleterski i 5. bosanski korpus oslobodili su čitavu Bosansku krajinu i centralnu Bosnu, osim nekoliko velikih gradova. A u Hercegovini 10. hercegovačka brigada, koja se u međuvremenu veoma ojačala i prerasla u 29. hercegovačku diviziju, vodila je žestoke borbe protiv Nijemaca i četnika.

Zahvaljujući takvoj situaciji u BiH, bilo je moguće da se 12. oktobra 1943. održi konferencija delegata NOO, na kojoj je izabran Oblasni NOO za Bosansku krajinu, a na cijeloj teritoriji istočne Bosne formirani su opštinski, sreski i okružni NOO, dok su u Hercegovini formirani mjesni, opštinski i sreski NOO. Time su stvoreni uslovi da se 26. i 27. novembra u Mrkonjić-Gradu održi Prvo zasjedanje ZAVNOBiH, čime je Bosna i Hercegovina dobila svoje prvo istinski narodno predstavništvo i temelj svoje državnosti, u kome je oličena jedna od najznačajnijih tekovina NOB u BiH — bratstvo i jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda. Tako je BiH, umjesto jabuke razdora između Srba i Hrvata, postala jedna od karika jugoslovenske federacije. To je uskoro potvrđeno i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom 29. novembra 1943. u Jajcu.

I pored svih neprijateljskih napora da uništi NOVJ, proces stvaranja novih bosansko-hercegovačkih jedinica nije zaustavljen. U toku 1943. god. formirano je 12 novih brigada⁷⁾ i 5 divizija: 10. krajiška (18. februara), 11. krajiška (u maju), 17. istočno-bosanska (2. jula), 27. divizija (11. oktobra), 29. hercegovačka (17. novembra), i jedan: Drugi bosanski korpus (11. maja 1943. godine).

U septembru 1943. godine Vrhovni štab je, zbog formiranja korpusa i u drugim krajevima Jugoslavije, izvršio preimenovanja, tako da je Prvi bosanski korpus, čiji je štab sa 2. krajiškom brigadom u to vrijeme prešao u istočnu Bosnu, preimenovan u Treći (bosanski) korpus, a Drugi bosanski u Peti (bosanski) korpus.

Potkraj 1943. godine na teritoriji BiH bila su ukupno, pored jedinica iz drugih krajeva, dva bosanska korpusa sa sedam divizija (računajući tu i 5. diviziju, koja je tada bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i 29. diviziju, koja je bila pod komandom Drugog udarnog korpusa), sa 24 brigade (računajući i 3. krajišku, koja je ostala u sastavu 1. proleterske divizije) i 25 partizanskih odreda. Sve ove snage imale su 29.325 naoružanih boraca, ne računajući partizanske straže pri komandama mjesta, područja i drugih partizanskih ustanova.

Ove snage su ugrožavale njemačke jedinice koje su poslije kapitulacije Italije zaposjele jadransku obalu, dok su one u istočnoj Bosni nagovještavale mogućnost da se prebace u Srbiju. U namjeri da ih razbiju, Nijemci su preduzeli tzv. šestu ofanzivu. Poslije veoma žestokih borbi u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajinu, Nijemci su zauzeli više gradova i ovladali glavnim komunikacijama. Ali su se naše jedinice zadržale na ovim teritorijama i ponovo prešle u napade na pojedine gradove.

Od krupnijih događaja koji su se u toku 1944. godine odigrali na teritoriji BiH treba, prije svega, spomenuti tzv. sedmu neprijateljsku ofanzivu koju je neprijatelj usmjerio na jedinice NOVJ u istočnoj Bosni, plašeći se njihovog

⁷⁾ 9. krajiška (22. januara), 10. krajiška (4. februara), 11. krajiška (13. februara), 12. krajiška (16. februara), 1. (15) majevička (25. marta), 13. krajiška (24. avgusta), 16. muslimanska (21. septembra), 17. majevička (10. oktobra), 18. hrvatska (10. oktobra), 19. birčanska (11. oktobra), 14. srednjobosanska (17. oktobra), 11. hercegovačka (22. novembra), 12. hercegovačka (22. novembra).

prodora u Srbiju. Borbe koje su jedinice NOVJ vodile u istočnoj Bosni bile su dugotrajne (od 9. marta do 16. maja) i teške, ali neprijatelj nije ostvario svoj glavni cilj koji je želio postići ovom ofanzivom, tj. da očisti istočnu Bosnu od jedinica NOVJ i da se na taj način obezbijedi od njihovog prodora u Srbiju. Drugi važan događaj koji se takođe zbilo na teritoriji BiH jeste tzv. Drvarska operacija, koja je otpočela 25. maja spuštanjem snažnog vazdušnog desanta na Drvar i istovremenog nastupanja jakih oklopnih, motorizovanih i pješadijskih snaga sa periferije oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini ka ovom gradu. Cilj ove operacije bio je uništenje Vrhovnog štaba i jedinica koje su se tada nalazile u Bosanskoj krajini. Ali je i ovaj poduhvat neprijatelja, kao i svi drugi, propao, zahvaljujući požrtvovanju i borbenosti jedinica NOVJ. Međutim, borbe su se ponovo prenijele u istočnu Bosnu, gdje su Nijemci željeli da osujete prodor naših jedinica u Srbiju.

U toku 1944. godine, vodeći neprestane borbe i šireći slobodnu teritoriju, naročito u drugoj polovini godine, bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ, i pored često veoma teških gubitaka, neprekidno su se brojno povećavale, a takođe su i nove formirane. Tako je 10. marta formirana 38. divizija, 26. marta 15. krajiška brigada, a istog dana i 39. divizija, 5. maja 16. krajiška brigada, 14. maja 17. ramska brigada, 19. maja 20. romanijska brigada, u junu 18. srednjobosanska brigada, 25. maja 13. hercegovačka brigada, u julu je formirana i 19. srednjobosanska brigada, 27. jula 53. divizija, 10. septembra 14. hercegovačka brigada, 12. oktobra 20. kozarska brigada, 11. septembra 21. tuzlanska brigada. Do konca 1944. godine na teritoriji BiH formirano je ukupno dva korpusa, devet divizija i trideset i tri brigade. Krajem godine sve bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ brojale su 67.925 naoružanih boraca.

Najzad treba reći da su u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. na teritoriji BiH formirane tri brigade narodne odbrane koje su bile pod komandom štaba 3. divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije.

Na kraju ovog pregleda stvaranja i borbi bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ treba napomenuti da su hiljade boraca iz Bosne i Hercegovine popunile prorijeđene redove proleterskih i drugih brigada, koje su se borile na njenoj teritoriji, a kasnije i u drugim krajevima Jugoslavije.

Zahvaljujući pobjedama NOVJ u 1944. god., omogućeno je da se 30. juna održi, u Sanskom Mostu, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a na kome su prihvaćene odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, a ZAVNOBiH se konstituisao u vrhovni državni organ, čiji je Izvršni odbor preuzeo funkcije privremene vlade BiH. Među drugim odlukama, kao značajnu tekovinu, treba spomenuti Deklaraciju o pravima građana BiH.

U teškim borbama u toku ljeta i jeseni 1944. jedinice NOVJ oslobodile su većinu teritorije BiH zauzevši gradove: Prijedor, Travnik, Banja Luku, Tuzlu, Bileću, Trebinje i veći broj drugih gradova i sela. Među najžešće borbe spadaju one koje su jedinice NOVJ vodile protiv grupe armija »E«, koje su se povlačile iz Grčke. Oslobođenjem širokog Brijega, Nevesinja i Mostara u februaru 1945. cijela Hercegovina je oslobođena. Uskoro zatim su jedinice Druge jugoslovenske armije, u čiji su sastav uključena oba bosanska korpusa i 29. divizija, oslobodile Sarajevo (6. aprila), a do početka maja cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine.

Govoreći o ulozi BiH u NOR-u, treba takođe reći da su se prve brigade i divizije NOVJ formirale na njenoj teritoriji: 1. proleterska brigada 21. decembra 1941. godine u Rudom; 2. proleterska 1. marta u Čajniču; 3. sandžačka

i 4. i 5. crnogorska brigada polovinom juna 1942. god. na tromedi Bosne, Hercegovine i Crne Gore; zatim 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija u novembru 1942. u Bosanskoj krajini; i, najzad, prve vojvođanske brigade i 16. vojvođanska divizija 1943. god. u istočnoj Bosni i 36. vojvođanska divizija 1944. god., takođe u istočnoj Bosni.

Takođe su bosansko-hercegovačke jedinice NOVJ učestvovala u borbama u drugim krajevima Jugoslavije 1944. i 1945. godine: u prodoru u Srbiju, u beogradskoj operaciji, na Sremskom frontu i u završnim operacijama kroz Hrvatsku i Sloveniju.

Na žalost nismo još u mogućnosti da iznesemo tačne podatke o broju poginulih boraca bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ u toku rata, ali u svakom slučaju one se penju na nekoliko desetina hiljada boraca, kao i o žrtvama fašističkog terora među stanovništvom koje su bile još veće.

Poznato je da je u jedinicama NOVJ poginulo 305.000 boraca na čitavoj teritoriji Jugoslavije ili 2% od ukupnog broja stanovnika, a ranjeno 425.000 ili 2,7% stanovništva. S obzirom na intenzitet borbi u BiH, ovaj procenat je za BiH sigurno znatno veći. Isto se može reći i za ukupne gubitke stanovništva u BiH, koji su u Jugoslaviji procijenjeni na 1.700.000. Komisija za utvrđivanje ratne štete DFJ ustanovila je da je Jugoslaviji pričinjena šteta u iznosu od 46,9 milijardi američkih dolara i da je iz rata izašla potpuno razorena, opljačkana i ekonomski paralisana, a to u najvećoj mjeri važi za BiH. Radi ilustracije navešću gubitke u šumarstvu i šumskoj industriji. U Jugoslaviji je posječeno 48,7 miliona m³ drveta, uništeno 1.150 pilana i oštećeno 1.316. S obzirom na činjenicu da se najveći dio šumskog bogatstva i šumske industrije nalazio u BiH, ovi gubici se pretežnim dijelom na nju i odnose. Isto se to može reći za rudnike uglja (uništeno 142 u Jugoslaviji), boksita (uništeno 10), željeza (uništeno 12). Eksploatacija ovih i drugih bogatstava iz BiH koju je neprijatelj bezobzirno vršio bila bi daleko intenzivija da nije bilo NOR-a.

Treba spomenuti da su na teritoriji BiH održani 1942. god. Prvi kongres USAOJ-a, Prva zemaljska konferencija AFZ i Kongres partizanskih ljekara. Takođe na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine održani su 1942. god. prvi slobodni izbori za narodnooslobodilačke odbore.

Na kraju treba naglasiti da nisu samo jedinice NOVJ bile faktor koji je ugrožavao neprijatelja i protiv koga se on morao boriti i angažovati velike snage koje su mu nedostajale na drugim frontovima nego i narod na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji, koji je u ogromnoj većini pomagao svoju vojsku na razne načine, bez čega ona ne bi mogla da se održi, a još manje da pobijedi, i zbog čega je naš NOR imao sve karakteristike opštenarodnog oslobodilačkog rata. Šovinizam i međusobna mržnja koju su u početku ustanka raspljivali ustaše i četnici, što je u prvoj godini NOR-a bila velika prepreka u borbi KPJ za pokretanje svih slojeva stanovništva u BiH u NO borbu, kasnije su, zahvaljujući dosljedno sprovedenoj politici bratstva i jedinstva, učinili da najšire mase sagledaju to zlo i da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo koje se, izuzev najsvjesnijih elemenata, u početku sa rezervom odnosilo prema NOP-u, već 1942. i naročito 1943. masovnije priključuje NOP-u i stupa u jedinice NOVJ u kojima se njihovom krvlju zacementiralo bratstvo i jedinstvo svih naroda Bosne i Hercegovine. Ono je bilo zasnovano na potpunoj slobodi i ravnopravnosti, koje su u ovoj borbi zajednički izvojevali svi narodi BiH u zajednici sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije.

Summary

The conditions in which preparations for the uprising in Bosnia and Herzegovina were made. Formation of military committees and then of the Province Headquarters. The beginning of the armed struggle and creation of uprising centres at Drvar, Janj, Kozara, Grmeč, in Herzegovina, on Romanija, Ozren, Birč and Majevica. Formation of partisan battalions after the consultations at Stolice.

Formation of chetnik units and their endeavours to aggravate forming of partisan units. A survey of the partisan units at the end of 1941. The Second German offensive attack and the crumbling of partisan units, formation of attack battalions and voluntary units. The coups of chetniks through the uprising in Eastern Bosnia and the collaboration of chetniks with the invaders and ustashas. The crisis of the uprising in the Central Bosnia and Herzegovina. Forming of proletarian and attack battalions in Bosanska Krajina. Liberation of Prijedor and formation of the First Krajiška Brigade. The German offensive attack on Kozara. Arrival of the Supreme Headquarters with four proletarian brigades in Bosanska Krajina, widening of the liberated territory and formation of new brigades. Formation of divisions and of the First Bosnian corps. The First Session of AVNOJ. The Fourth and the Fifth German offensive attacks, formation of fresh units in Bosnia and Herzegovina in summer 1943. and after the capitulation of Italy. The Second Session of AVNOJ and the creation of ZAVNOBiH.

The Sixth and the Seventh German offensive attacks and the Drvar operation. The continual rise of the units of AVNOJ in Bosnia and Herzegovina and the widening of liberated territory. A survey of the units (brigades and divisions) which came into existence in Bosnia and Herzegovina until the end of the war.

Contribution of Bosnia and Herzegovina to the forging of the brotherhood-unity of the peoples of Yugoslavia. Organisation of the rear. Material and human losses in Bosnia and Herzegovina. The armed struggle and prevention of exploitation of natural resources of Bosnia and Herzegovina.

The units from other parts of Yugoslavia in Bosnia and Herzegovina and the participation of Bosnian-Herzegovinian units in the liberation of other parts of Yugoslavia. The complete liberation of Bosnia and Herzegovina.